

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

ARCHEOLOGIA POLSKI

TOM XXXVIII

Zeszyt 1

1993

WARSZAWA
LETTER QUALITY
1993

ANDRZEJ Z. BOKINIEC, JANUSZ CZEBRESZUK

ŚMIARDOWO I SKRZATUSZ NA NOWO ODKRYTE, CZYLI:
CZY WYWAŻONE DRZWI BYŁY OTWARTE?

Przeprowadzone przez Friedricha Holtera w latach trzydziestych wykopaliska w Śmiardowie Krajeńskim, gm. Krajenka, woj. pilskie (ówczesne Schmirtenau) i w Skrzatuszu, gm. Szydłowo, woj. pilskie (ówczesne Schrotz) istniały w dotychczasowej literaturze przedmiotu na zasadzie swoistego mitu. Było to jednak zjawisko w pełni uzasadnione, zważywszy na brak monograficznej prezentacji materiałów z obu miejscowości (nie licząc bardzo ogólnych wzmianek: F. Holter 1932; 1972) przy całkowitym ich zniszczeniu w magazynach Muzeum Pilskiego w wyniku działań wojennych. Spośród polskich archeologów bezpośredni kontakt z materiałami ze Śmiardowa, które jest jednym z największych zbadanych cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu na ziemiach polskich, miał tylko Józef Kostrzewski oraz Kazimierz Salewicz. Z nimi też wiążą się dwa odrębne „nurty” w polskiej recepcji wykopalisk śmiardowskich. J. Kostrzewski ugruntował swoim autorytetem „nurt syntetyzujący” nadając cmentarzysku w Śmiardowie rangę eponimu wyróżnionej przez siebie „kultury grobsko-śmiardowskiej” (J. Kostrzewski, K. Jażdżewski, W. Chmielewski 1965). Drugi „nurt”, który można określić jako „typologiczno-taksonomiczny”, wiąże się z wykonanymi przez K. Salewicza w przedwojennej Pile szkicami naczyń ze wszystkich - jego zdaniem - zespołów cmentarzyska śmiardowskiego. Trudne do odtworzenia są dalsze losy tej dokumentacji. Można jednak bezspornie stwierdzić, iż wiązały się one z działalnością takich postaci archeologii polskiej, jak Aleksander Gardawski, Tadeusz Wiślański, Kazimierz Siuchniński oraz Aleksander Koško. Dwaj ostatni z wyżej wymienionych wykorzystali szkice K. Salewicza w konstrukcji własnych propozycji uporządkowań typologiczno-taksonomicznych (K. Siuchniński 1969, tabl. IV; 1972; A. Koško 1979, s. 73 tabela 10).

W środowisku naukowym przyjęło się powszechnie uznawać kluczową wartość materiałów śmiardowskich dla wczesnej epoki brązu w północnej Polsce (choćby poprzez akceptację taksonomiczno-kulturowej propozycji J. Kostrzewskiego) i to mimo faktu, iż stan tak słabego ich udokumentowania nosił wszelkie znamiona trwałości.

W 1987 roku wyszła książka radykalnie zmieniająca nakreślony wyżej stan rzeczy. Okazało się, iż F. Holter jeszcze przed wojną oddał do druku materiały z obu cmentarzysk. Wojna jednak przerwała ten proces, choć na całe szczęście, zachowały się wszystkie elementy pracy, tzn. tekst, ryciny i fotografie (F. Holter 1972, s. 82). Pozostawały one pod opieką tego badacza przez kilkadziesiąt lat i dopiero w początkach lat osiemdziesiątych przekazał je Uniwersytetowi w Bonn, gdzie doczekały się wreszcie całościowej publikacji w postaci monografii pióra Klaus Schäfera zatytułowanej „Die Schmirtenauer Kultur”, a opatrzonej podtytułem „Zur Ordnung der Mhen Bronzezeit im Netze - Warthe-Raum”. Ukazała się ona w ramach serii Bonner Hefte zur Vorgeschichte z numerem 23. Ostatnio K. Schäfer powtórzył główne tezy wspomnianej pracy w artykule wydrukowanym w XXXV tomie (z. 1) „Archeologii Polski” (K. Schäfer 1990). Po ukazaniu się „Die Schmirtenauer Kultur” opublikowano w Polsce dwie jej recenzje (J. Wierzbicki 1988; M. Gedl 1990), obie o charakterze sprawozdawczym.

Decydując się na skreślenie poniższych uwag na marginesie pracy K. Schafera myśleliśmy o dwóch głównych względach. Po pierwsze, praca dotyczy wczesnego okresu epoki brązu określonego wycinka Niżu Polskiego („warciańsko-noteckiego”), co jest aktualnie przedmiotem naszych bezpośrednich zainteresowań. Po drugie, wyrażone w niej zostały poglądy nie tylko bardzo często całkowicie rozbieżne z dotychczas przyjętymi, ale także o wątpliwych, naszym zdaniem, podstawach metodologiczno-metodycznych.

K. Schafer przystępując do pisania analizowanej tu pracy miał dwa atuty w rękę. Pierwszym, najistotniejszym, były godne pozazdroszczenia materiały archeologiczne. Drugim, nie tak już jednoznacznym, choć dającym potencjalnie jeszcze możliwości, była sposobność spojrzenia na początek epoki brązu na Niżu Polskim z zewnątrz, z szerszej perspektywy. Obawiamy się jednak, iż oba te atuty nie zostały przezeń wykorzystane, a wyrażane w pracy tezy często kojarzyły się nam z wyważaniem otwartych drzwi.

Należy stwierdzić już na wstępie, iż lektura książki „Die Schmirtenauer Kultur” wzbudziła nasze zastrzeżenia dotyczące samej jej konstrukcji, respektowanego przez Autora podejścia do źródeł, a przede wszystkim wielu szczegółów natury czysto merytorycznej.

Z szerokiego zakresu możliwości, jaki otworzyła przed nami omawiana praca, zdecydowaliśmy się skupić na trzech, naszym zdaniem, zasadniczych sprawach: (a) analizie cmentarzysk (szczególnie cmentarzyska w Śmiardowie), (b) wydzieleniu - zgodnie z propozycją K. Schafera - nowej jednostki taksonomicznej, tzw. kultury śmiardowskiej oraz (c) koncepcji uporządkowania kulturowo-chronologicznego wczesnej epoki brązu w Polsce.

(a). W pracy K. Schafera analiza obu cmentarzysk poza dokładnym, wprost detalicznym opisem znalezisk i obrządku pogrzebowego (K. Schäfer 1987, s. 113-124) ogranicza się praktycznie do prezentacji podziału na 3 fazy (K. Schafer 1987, s. 125-130). Podział ten opiera się z kolei, zdaniem Autora, na analizie typologicznej form naczyń (K. Schäfer 1987, s. 125). Na pytanie, jak doszedł On do takich wyników, trudno znaleźć odpowiedź w tekście książki. W całej analizie chronologicznej nie ma bowiem ani jednego odnośnika do innych prac. Nie sposób więc prześledzić, skąd brana była ogólna wiedza o tym, że dany typ jest wczesny, a inny późny w ramach wczesnej epoki brązu.

Sytuację zaciemnia jeszcze bardziej fakt posługiwania się przez K. Schafera Jemu tylko właściwymi typami form ceramicznych. Jest ich cztery: das Schalenbecher, das Topfbecher, das einfache Becher i die Napfschale. Definicje ich przedstawione zostały dopiero po analizie chronologicznej, tzn. na stronie 142 (dlaczego dopiero tam, skoro Autor stosuje taki podział od początku pracy?). Zacytujemy dwie z nich. „Bei den Schalenbechern handelt es sich um hohe, schalenartige, weitmündige Gefäße mit leicht gebauchtem Körper und kleinem Standboden. Alle Gefäße zeigen einen breit wirkenden Ausdruck in ihrer becherartigen Form. Der Rand geht immer mehr oder weniger deutlich nach außen und wirkt bei einigen Exemplaren geradezu als wenn er abgesetzt wäre. Dies ruft bei einigen Gefäßen fast eine Schulterbildung hervor (...), die bei der Menge der anderen dagegen völlig fehlt. Die Höhe von 7-12 cm entspricht etwa dem Mündungsdurchmesser” (K. Schäfer 1987, s. 145). „Die einfachen Becher haben einen offenen, aufragenden Gefäßkörper mit gewölbter bis gerader Wandung, kleinem Boden und mehr oder weniger schragem bis waagrechttem Rand. Aus praktischen Gründen unterscheidet man bei der variablen Grundform die beiden Extrembildungen: einmal Gefäße mit gewölbter, bevorzugt aufrecht gestellter Wandung (...) oder solche mit fast gerader, aber betont schrag auswärts gerichteter Wand (...)” (K. Schafer 1987, s. 149).

Walor analityczny pojęć tworzących powyższe definicje jest bardzo mały. Brak w nich także innych warunków (np. wskaźników metrycznych, czy relacji między poszczególnymi wymiarami), które mogłyby posłużyć za podstawę wydzielenia rozłącznych grup naczyń (typów). Cytowane próby nie spełniają więc rygorów, jakie można postawić definicji i są raczej sprawozdaniem (bardziej literackim niż analitycznym) z intuicji Autora.

(b). Drugim zagadnieniem, na które chcielibyśmy zwrócić uwagę w analizie niektórych tez pracy „Die Schmirtenauer Kultur” jest pominięcie aspektu genetycznego w zamieszczonej w niej prezentacji cmentarzysk w Śmiardowie i Skrzatuszu. Pytanie, skąd w Śmiardowie wzięło

się tak niezwykle zjawisko, a mianowicie jedno z największych w Polsce cmentarzysk wczesno-brązowych o zaskakująco jednolitym obrządku, wcale nie zaprzęta Autorowi głowy. Przechodzi On od razu do opisu cech tzw. kultury śmiardowskiej, dla której cmentarzysko w Śmiardowie ma być nie tylko eponimem, ale tworzy też jej „szkielet” chronologiczny. I tu następuje zaskoczenie: prawie wszystkie zaliczone przez K. Schafera do tzw. kultury śmiardowskiej stanowiska zostały już wcześniej uznane za iwieńskie (por. ostatnio A. Koško 1979, Katalog I). Szukając usilnie w tekście wzmianki o tej ostatniej znajdujemy na stronie 142 taki oto passus: „Von den Funden dieser 3. Zeitphase [tzw. kultury śmiardowskiej - A.Z.B. i J.C.] sind eine kleine Anzahl, im Ganzen von 9 Fundstellen, seinerzeit bereits einmal von J. Kostrzewski besonders herausgestellt worden. Er hat diese kleine Gruppe damals als „Iwno-Kultur” bezeichnet (...) - eine Bezeichnung, die in der Wissenschaft allgemein angenommen wurde. Alle diese Funde lassen sich aber, wie gezeigt, ohne Schwierigkeiten der 3. Zeitphase der Schmirtenauer Kultur zuweisen, und es wäre höchstens richtig, diese 3. Phase in dem hier vorgegebenen Kulturrahmen als Iwno-Phase zu benennen”. Okazuje się więc, iż kultura iwieńska pojawia się w analizowanej pracy jedynie we wstępnym jej ujęciu z 1935 roku (J. Kostrzewski 1935) i to jedynie jako późna faza tzw. kultury śmiardowskiej. Cały zatem powojenny dorobek archeologów polskich (np. A. Knapowska-Mikołajczykowa 1956; J. Machnik 1977; 1978; A. Koško 1979) został przez K. Schafera całkowicie pominięty. Dziwi to tym bardziej, że Autor ten przytacza praktycznie pełną bibliografię dla wczesnej epoki brązu w Polsce. Rodzi się więc pytanie: jaka była metoda posługiwania się cytowanymi pracami?

Zwraca uwagę także sposób prezentacji tzw. kultury śmiardowskiej, i to zarówno jego odzwierciedlenie w samej konstrukcji pracy (m.in. ewidentna jej niepełność), jak też w treści poszczególnych jej podrozdziałów. I tak np. w spisie treści pracy Autor ujmuje niezwykle szczegółowo analizę poszczególnych przedmiotów (13 podpunktów; K. Schafer 1987, s. 157-180), podczas gdy takie istotne zagadnienia, jak zasięg kultury, analiza osiedli, cmentarzyska czy podział na wspomniane 3 fazy pominięto w nim całkowicie, mieszcząc je pod hasłem tytułowym rozdziału, nazwanego tak samo jak cała książka („Die Schmirtenauer Kultur”). Te ostatnie zagadnienia w większości zostały w pracy potraktowane bardzo schematycznie. Np. o typie osiedli skreślono dwa zdania (K. Schafer 1987, s. 135), o gospodarce - kilka standardowych spekulacji o wzajemnych relacjach między hodowlą, uprawą roli, łaźnictwem czy zbieractwem. Jeszcze bardziej niewytłumaczalne jest całkowite pominięcie takich zagadnień, jak struktura osadnictwa, rola wymiany oraz kultura symboliczna.

(c. W końcowej (trzeciej) części swojej książki (K. Schafer 1987, s. 200-217) Autor stawia sobie za cel prześledzenie relacji kulturowych i chronologicznych między tzw. kulturą śmiardowską a innymi jednostkami taksonomicznymi wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich. Zakres zmian, który proponuje, jest znaczny. Aby więc nie przeciągać wyводу postanowiliśmy ująć Jego wizję wczesnej epoki brązu w Polsce w formie tabelarycznej (tabela 1).

Już pobieżna analiza treści powyższej tabeli wykazuje, iż proponuje ona bardzo daleko idące zmiany względem dotychczasowych ujęć tej epoki. U podstaw tak „rewolucyjnych” zmian w sferze taksonomii kulturowej leży kilka założeń, które, choć nigdzie nie zostały przez Autora sprecyzowane, są dość łatwo czytelne. Pierwsze z nich to przekonanie, że grupa kulturowa musi zajmować zwarty krajobrazowo obszar - swoisty antroporegion. Dla przykładu, jedną z podstawowych cech charakteryzujących takie nowo proponowane przez K. Schafera taksonomy, jak „kultura śmiardowska”, „grupa lubuska” czy „grupa poznańska” jest jakoby jednolity krajobrazowo-geograficznie obszar, który każda z nich zajmuje („das Lebuser Raum”, „das Posener Raum-Gebiete”; K. Schäer 1987, s. 200). Tymczasem ogólna znajomość geografii Niżu Polskiego, poparta ustaleniami różnych wersji regionalizacji fizycznogeograficznych (najpopularniejsze: T. Bartkowski 1970; J. Kondracki 1976), wyklucza uznanie za podobne krajobrazowo takich chociażby krain, jak Kotlina Toruńsko-Bydgoska, Wysoczyzna Kujawska czy Pojezierze Gnieźnieńskie, które w propozycji K. Schafera wchodzi w skład jednego „antroporegionu” tzw. kultury śmiardowskiej. Podobnie nieuzasadnione jest łączenie w jeden region („poznański”) terenów od Kotliny Gorzowskiej do Niziny Wielkopolskiej, tj. obszarów

Tabela 1. Podział kulturowo-chronologiczny osadnictwa ziem polskich na przełomie epok neolitu i brązu wg K. Schafera 1987 (uwagi polemiczne autorów do powyższej tabeli, por. punkt (c) analizy krytycznej)

Tab. 1. Kulturell-chronologische Einteilung des Siedlungswesens in den polnischen Gebieten um die Wende von der Jungsteinzeit zur Bronzezeit nach K. Schafer 1987 (polemische Bemerkungen der Autoren zur obigen Tabelle vgl. Punkt (c) der kritischen Analyse).

Regiony	Późny neolit	Epoka brązu			
		BA1	BA2	I	
Kujawy, Krajna, płn.-wsch. Wielkopolska	KCSZ/KPL?	kultura śmiardowska			f
		I faza, Dobre	II faza, Topolno	III faza, Iwno	
Pomorze Zachodnie	odrzańska ceramika sznurowa	grupa płońska			<i>i</i>
		I faza	II faza	III faza	
Wielkopolska	KCSZ/KPL?	grupa poznańska KU		wpływy wietrzowskie Grobia I	
		Grobia II	Łęki Małe		
Ziemia Lubuska	KCSZ/KPL?	KU?	grupa lubuska KU	wpływy wietrzowskie Swarzenice	
Śląsk	kultura marszowicka	kultura unietycka			
		I faza	II faza	III faza	Nowa Cerekwia
Małopolska	KZ, gr. krak.- -sandomierska KCSZ, KCV, KM I faza	KM II faza	?	?	kultura trzcinińska

Zastosowano następujące skróty: KCSZ - kultura ceramiki sznurowej, CV - „kultura Chłopice-Vesce”, KM - kultura mierzanowicka, KPL - kultura pucharów lejkowatych, KU - kultura unietycka, KZ - kultura złocka.

Angewandt wurden folgende Abkürzungen: KCSZ - Schnurkeramische Kultur, KCV - Chlopice-Vesce-Kultur, KM - Mierzanowice-Kultur, KPL - Trichterbecherkultur, KU - Unetice-Kultur, - KZ - Złota-Kultur.

poprzecinanych szerokimi dolinami i należących do dwóch odrębnych podprovincji geograficznych. Konsekwencją takiego stanowiska jest traktowanie przez K. Schafera występujących na różnych obszarach materiałów typu Grobia i klasycznounietyckich (określanych w literaturze jako grupa kościańska tej kultury - A. Koško 1979, s. 200) jako... faz jednego taksonomu - tzw. grupy poznańskiej. Również wydzielenie klasycznounietyckich materiałów jako tzw. grupy lubuskiej uzasadnia Autor wyłącznie cechami środowiska (K. Schafer 1987, s. 205). Jest to zabieg mylący, gdy uświadomimy sobie fakt, iż w literaturze przedmiotu przyjęty już jest termin „grupa lubuska” (J. Machnik 1978, s. ..., tam starsza literatura) w odniesieniu do materiałów typu Grobia I. Nawiasem warto dodać, że K. Schafer dość często cytuje pracę, w której stosowane jest takie właśnie pojęcie grupy lubuskiej (J. Machnik 1977).

Drugie założenie, leżące u podstaw analizy K. Schafera, a dotyczące chronologii ceramiki można zrekonstruować w sposób następujący: wszystkie naczynia zdobione odciskami sznura należy datować na neolit. W rozszerzonej wersji zasada ta dotyczyłaby wszelkich form tak zdobionych z pierwszych faz wczesnego okresu epoki brązu (kubków, dzbanów, amfor, pu-

charów). Konsekwencją takiego założenia jest przesunięcie przez cytowanego Autora znalezisk zaliczanych do grupy Dobre i Kruszki, kultury Chłopice-Vesele i wczesnej fazy kultury mierzanowickiej z epoki brązu do neolitu oraz stosowanie pojęcia kultury marszowickiej - datowanej również na neolit.

Tak proste (obecność zdobienia) kryterium datowania ceramiki razi anachronizmem, podobnie jak twierdzenie (K. Schafer 1987, s. 210), że zasad chronologii opracowanej przez H. Segerę dla kultury unietyckiej nie podważyły prace G. Neumanna (1929), H.E. Mandery (1953) i V. Mouchy (1963). Można domniemywać, iż na ustalenia chronologiczne K. Schafera zasadniczy wpływ wywarł podział H. Segerę. Należy jednak żałować, że Autor poglądy te przyjmuje jako aksjomaty i nie stara się uzasadnić ich przyjęcia - choćby przez polemikę z wyżej wymienionymi archeologami, do których można także dołączyć szereg innych, np. J. Machnika (1967; 1977; 1978), W. Wojciechowskiego (1967), W. Sarnowską (1969), K. Siuchnińskiego (1969; 1972) i A. Koško (1979). Podobny zarzut, tzn. brak wystarczających uzasadnień, należy postawić wobec wszystkich wysuniętych przez K. Schafera propozycji periodyzacji licznych omawianych w jego książce jednostek taksonomicznych.

I wreszcie uczucie niedosytu pozostawia niepodjęcie przez Niego próby genetyczno-historycznej interpretacji cmentarzysk w Śmiardowie i w Skrzatuszu, choć - naszym zdaniem - wagę obu stanowisk (szczególnie Śmiardowa) trudno w tym względzie przecenić. Z rozproszonych uwag w tekście książki (K. Schafer 1987, s. 215, 218) wynika, iż podstawową rolę w genezie omawianych stanowisk (a tym samym i tzw. kultury śmiardowskiej) miały odegrać wpływy z drugiej fazy (wg podziału K. Schäfera) kultury mierzanowickiej. Mniejszy miałyby być, Jego zdaniem, udział innych komponentów, np. kultury pucharów lejkowatych czy kultury ceramiki sznurowej. Stwierdzenia te jako zaskakująco nowe, wymagałyby szerszych uzasadnień: czym mianowicie charakteryzuje się owa druga faza kultury mierzanowickiej (interesuje nas tu zwłaszcza jej relacja do zasad periodyzacji J. Machnika) i dlaczego akurat ona wchodzi w rachubę w zajmującej nas relacji genetycznej? Jak Autor wyobraża sobie kulturową możliwość „zetknięcia się” kultury pucharów lejkowatych ze światem prologu epoki brązu (zagadnienie samo w sobie niezmiernie interesujące)? Jak rozumiane jest przez Niego pojęcie „kultura ceramiki sznurowej”, wszak przy zastosowaniu szerokiej jej definicji kulturę mierzanowicka też można byłoby do niej włączyć? A nawet pomijając tę, już trochę dziś anachroniczną, „szeroką definicję”, to i tak kultura ceramiki sznurowej mieści w sobie tyle zróżnicowanych jakości taksonomicznych, że używanie tego pojęcia wydaje się mieć sens wyłącznie na poziomie syntetyzującym, a nie analitycznym.

W podsumowaniu dotychczasowych naszych rozważań chcielibyśmy zwrócić uwagę na trzy główne źródła takiego, a nie innego kształtu analizowanego tu opracowania. Po pierwsze, ma ona na płaszczyźnie metodologiczno-metodycznej charakter zdroworozsądkowy, tzn. poszczególne pojęcia i procedury stosowane są bez definicji lub też posiadają pseudodefinicje (jak cytowane określenia typów ceramiki). Postawa powyższa niesie ponadto brak wypowiedzi wprost o metodzie, co w sumie daje wrażenie, jakby stosowane w niej pojęcia i procedury analityczne były oczywiste dla wszystkich, więc — prawidłowe. Tak tymczasem wielokrotnie w pracy K. Schafera nie jest, co sygnalizowaliśmy w uwagach powyżej. Po drugie, cechuje je swoisty antropogeografizm, który nie liczy się ani z zasadami regionalizacji fizycznogeograficznej, ani z realiami różnic kulturowych. Po trzecie, wyraża się w nim niemal pełne desinteressement K. Schafera względem ustaleń wcześniejszej literatury. Autor albo nie dostrzega ich wcale, jak chociażby wniosków K. Siuchnińskiego (1969, tabl. IV; 1972) czy A. Koško (1979, s. 73 tabela 10) -poczynionych, co najważniejsze, dla tych samych materiałów, albo też zaopatruje je w taki oto komentarz krytyczny, jak w przypadku propozycji J. Machnika dotyczącej podziału typologicznego form ceramicznych: „Diese (...) Gefäße hat bei späterer, anderer Gelegenheit J. Machnik (...) noch einmal auf ihre formalen Qualitäten hin betrachtet und gewisse Unterschiede zu erkennen vermeint. Er unterscheidet 3 Gefäßtypen: 1. Glockengefäße, 2. Tulpenförmige Gefäße und 3. Vorratsgefäße [nieściskość: J. Machnik nazywa je osadowymi, esowatopofilowymi, por. J. Machnik 1977, s. 156 — A.Z.B., J.C]. Diese Typenbezeichnungen

erscheinen uns nicht praktisch, da sowohl die Gefäße von seinem 1, wie auch die größeren Exemplare vom 2 und schließlich auch noch die Gefäße des 3. Typs dieselbe Grundform zeigen. Wir haben diese Formeinheit als „Topfbecher“ bezeichnet. Die kleineren, mehr geradwandigen Gefäße von Machnik's II haben wir mit anderen zusammen „Einfache Becher“ genannt, da sie sich formal schließlich doch von den Topfbecher unterscheiden“ (K. Schäfer 1987, s. 142-143). Cytat ten pozostawiamy bez komentarza.

Przedstawione wyżej wybrane uwagi krytyczne dotyczące pracy „Die Schmirtenauer Kultur” opatrzymy aktualnie - także wybranymi - propozycjami alternatywnymi. Rozpoczniemy od analizy chronologicznej cmentarzyska w Śmiardowie.

Zasadniczo uważamy, iż komentowanemu opracowaniu brak swoistego wstępu metodycznego (tzn. wypowiedzi wprost poświęconej stosowanym metodom analitycznym), gdzie znalazłyby miejsce definicje pojęć użytych w części źródłowej (katalogu) - w przypadku, kiedy mają one charakter innowacyjny - lub też odnośniki do innych prac, z których poszczególne kategorie czy sądy zostały przejęte (dotyczy to szczególnie wytworów metalowych). Tego rodzaju poszerzony wstęp pozwoliłby bardziej konsekwentnie zaprezentować (tzn. uporządkować wg ujętych tam założeń wyjściowych) dane źródłowe i przygotowałby w efekcie odpowiedni grunt dla sporządzenia różnotematycznych zestawień z tabelą seriacji typologiczno-chronologicznej łącznie.

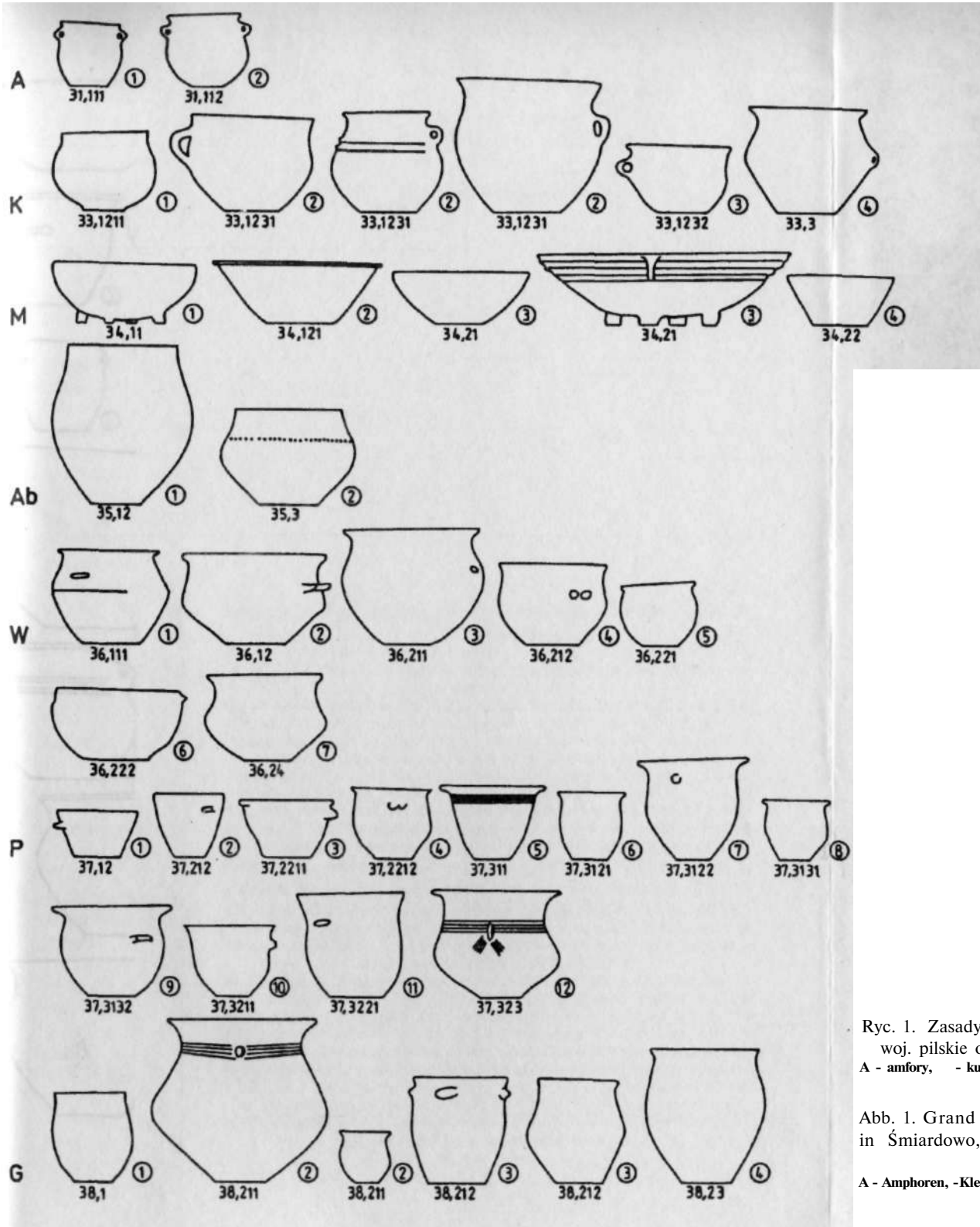
Podjęliśmy próbę wykonania seriacji grobów z cmentarzyska w Śmiardowie w oparciu o najpowszechniejszy typ źródeł, tj. ceramikę (tabela 2). W propozycji tej wykorzystaliśmy założenia typologii form naczyń opracowane przez A. Koško (1979, s. 41), na których podstawie zaproponowaliśmy własne, uproszczone miana typów (ryc. 1). Stosując powyższe założenia opisaliśmy materiały ceramiczne ze Śmiardowa. Pewne różnice w ocenie typologicznej poszczególnych naczyń między naszą propozycją a wynikami analiz A. Koško (1979, s. 71 ryc. 5 oraz s. 73 tabela 10), przede wszystkim w klasyfikacji poszczególnych odmian, mają swoje źródło w ograniczonych danych, jakimi Autor ten dysponował w latach siedemdziesiątych.

Główna zasada porządkująca pozycję kolejnych zespołów miała dla nas charakter przesłanki chronologicznej i wypływała z ogólnej znajomości przemian stylistycznych we wczesnej epoce brązu w dorzeczu Odry i Wisły. Wśród form naczyń występujących w Śmiardowie wyróżniają się bowiem dwie grupy: 1) amforowo-kubkowa, tzn. z typami naczyń, które w tej części Europy występują zasadniczo na samym przełomie epok neolitu i brązu (do A1, por. J. Machnik 1987) oraz 2) naczyń o formach i zdobnictwie charakterystycznym szczególnie dla klasycznej fazy kultury iewieńskiej (faza IIa i IIb wg A. Koško 1979, s. 63), tzn. formy „tulipanowate” zdobione swoistymi wątkami rytymi i ryto-plastycznymi.

Posługując się tego rodzaju „biegunami” uszeregowaliśmy bardziej lub mniej ściśle wszystkie groby wyposażone w co najmniej dwie formy ceramiczne (tabela 2). W dołączonym do cytowanej tabeli aneksie zaproponowaliśmy ramowe datowanie zespołów uboższych ceramicznie. W komentarzu do niej chcielibyśmy wskazać na następujące sprawy. W zakresie makromorfologii naczyń obserwujemy dwie tendencje: (a) dość płynne poszerzanie się ich zestawu o nowe formy (tendencja obserwowana „po przekątnej” tabeli 2) oraz (b) utrzymywanie się pewnych form, obecnych w przeciągu prawie całej sekwencji: misy (M3), puchary (P7) i garnki (G3). W zdobnictwie czytelny jest przede wszystkim wzrost udziału form zdobionych w całym zbiorze, choć ogólnie materiały z cmentarzyska w Śmiardowie nie wyróżniają się bogatym zdobnictwem (tabela 2). Występują tu jedynie elementy plastyczne (listwy, uchwyty, guzki, łuczki), wątki ryte (przede wszystkim poziomymi liniami) oraz - w jednym przypadku (grób 8) - odciskane punkty. Zauważalna jest ponadto tendencja do narastania komplikacji wątków. Początkowo mamy do czynienia z nielicznymi i wyłącznie jednoelementowymi wątkami zdobniczymi. Później pojawiają się wątki dwuelementowe, które na końcu sekwencji uzyskują bezwzględnie dominującą liczebnie pozycję. Wyraźną tendencję zwykłą wykazuje udział wątków rytych (w tym także łącznie z plastycznymi). Na początku nie ma ich zupełnie, podczas gdy na końcu stanowią najbardziej rozpowszechniony sposób zdobień. Zmiany udziału ele-

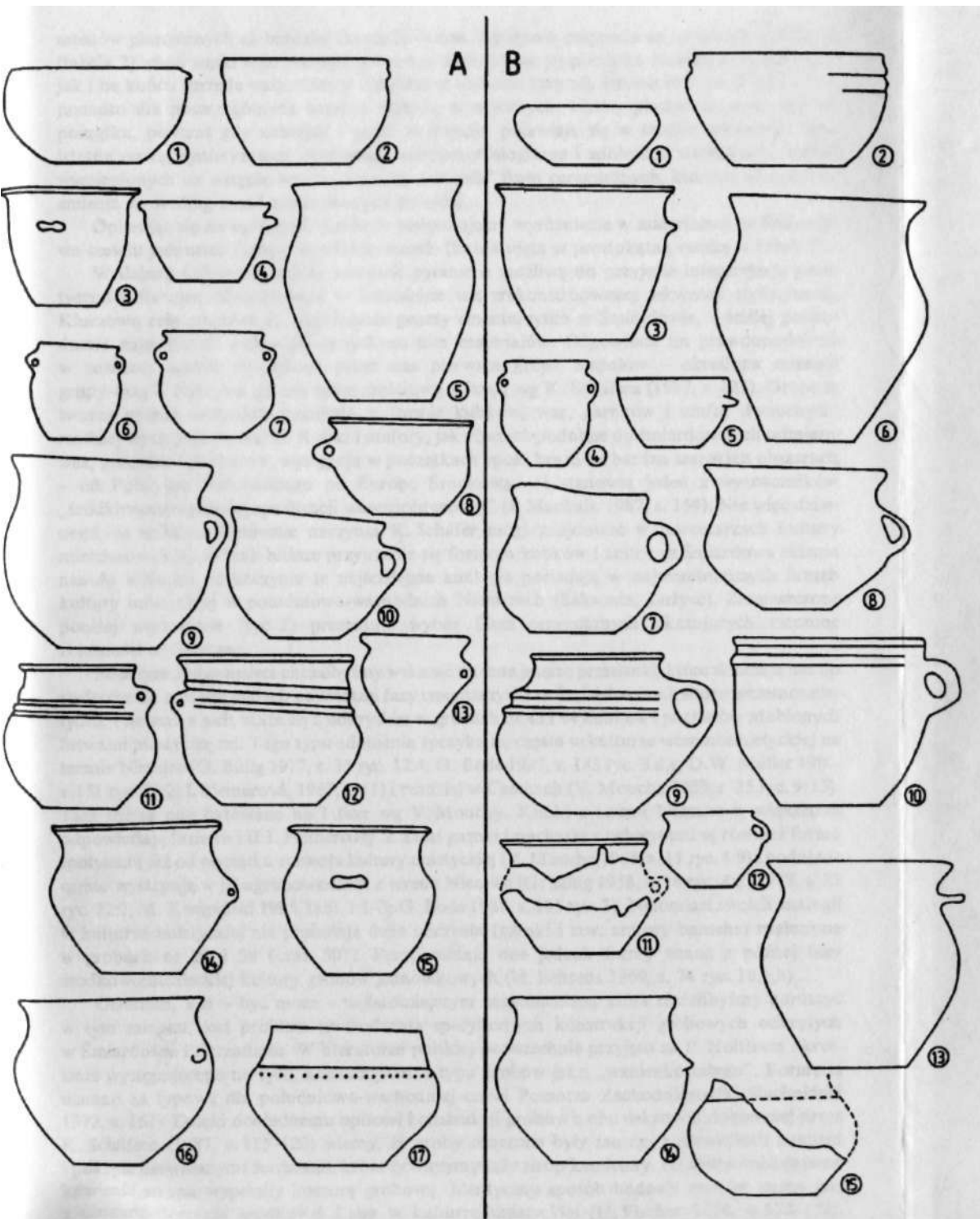

Ryc. 1. Zasady typologii form naczyń z cmentarzyska w Śmiardowie, woj. piłskie oraz ich odniesienie do systematyki wg A. Koško.

A - amfory, - kubki, M - misy, Ab - „amfory bezuche”, W - wazy, P - puchary, G - garnki.

Abb. 1. Grand satze der Typologie der Gefäße aus dem Graberfeld in Śmiardowo, Woj. Piła sowie ihr Bezug auf die Systematik von A. Koško.

A - Amphoren, -Kleinbecher, M - Schusseln, Ab - „henkellose Amphoren”, W - Vasen, P - Becher, G - Töpfe.

Ryc. 2. Zestaw analogii ceramicznych z cmentarzyska w (A) i obszaru Niemiec (B).

A:1-grób87;2-grób57;3-grób67;4-grób16;5, 8-grób 24; 6-grób 57; 7,11-grób 43; 9-grób 37; 10-grób 21; 12-grób44; 13-grób 84; 14-grób48; 15-grób 53; 16-grób 34; 17-grób 8.

B: 1 - Kobeln II, grób 2 (G. Billig 1977, s. 31 ryc 9:3); 2 - Worms (E. Sangmeister 1976, s. 84 ryc. 6:10) 3 - Gode (G. Billig 1958, s. 18 ryc. 4:2); 4 - Wahlitz, grób 4 (. Voigt 1970, ». 155 ryc. 5 g); 5 - Riesa-Kucklitz, grób 1 (G. Billig 1977, s. 34 ryc. 13:4); 6 - Uenglingen, grób (H. Behrens 1969, s. 74 ryc. 1: e); 7 - Hohenwarsleben, grób (H. Behrens 1969, s. 81 ryc. 6b); 8 - Mergendorf, grób U (G. Billig 1977, s. 32 ryc. U : 1); 9 - Ouenstedt, grób (H. Behrens, E. Schroter 1981, s. 180 ryc. 9b); 10 - Riesa-Groba, grób 1957 (G. Billig 1977, s. 33 ryc 12:4); 11 - Simselwitz, grób (G. Billig 1977, s. 35 ryc 15:4); 12 - Simselwitz, grób (G. Billig 1977, s. 33 ryc. 12:5); 13 - Simselwitz (G. Billig 1977, s. 33 ryc. 12:7); 14 - Riesa-Groba I (G. Billig 1958, s. 47 ryc. 22:9); 15 - Quenstedt, grób 34 (H. Behrens, E. Schroter 1981, s. 179 ryc. 8i).

Abb. 2. Zusammenstellung der keramischen Analogien aus dem Graberfeld in Śmiardowo (A) und dem Gebiet von Deutschland (B).

A: 1 - Grab 87; 2 - Grab 57; 3 - Grab 67; 4 - Grab 16; 5, 8 - Grab 24; 6 - Grab 57; 7, 11 - Grab 43; 9 - Grab 37; 10 - Grab 21; 12 - Grab 44; 13 - Grab 84; 14 - Grab 48; 15 - Grab 53; 16 - Grab 34; 17 - Grab 8.

B: 1 - Kobeln II, Grab 2 (G. Billig 1977, S. 31 Abb. 9: 3); 2 - Worms (E. Sangmeister 1976, S. 84 Abb. 6:10); 3 - Gode (G. Billig 1958, S. 18 Abb. 4:2); 4 - Wahlitz, Grab 4c (T. Voigt 1970, S. 135 Abb. 5g); 5 - Riesa-Kucklitz, Grab 1 (G. Billig 1977, S. 34 Abb. 13:4); 6 - Uenglingen, Grab (H. Behrens 1969, S. 74 Abb. 1 e); 7 - Hohenwarsleben, Grab (H. Behrens 1969, S. 81 Abb. 6 b); 8 - Mergendorf, Grabi 1 (G. Billig 1977, S. 32 Abb. 11:1); 9 - Ouenstedt, Grab (H. Behrens, E. Schroter 1981, S. 180 Abb. 9 b); 10 - Riesa-Groba, Grab 1957 (G. Billig 1977, S. 33 Abb. 12:4); 11 - Simselwitz (G. Billig 1977, S. Abb. 12:5); 12 - Simselwitz (G. Billig 1977, S. 33 Abb. 12:5); 13 - Simselwitz (G. Billig 1977, S. 33 Abb. 12:7); 14 - Riesa-Groba I (G. Billig 1958, S. 47 Abb. 22:9), 15 - Ouenstedt, Grab 34 (H. Behrens, E. Schroter 1981, S. 179 Abb. 8 i).

mentów plastycznych są bardziej skomplikowane. Apogeum przypada tu na środek sekwencji (tabela 2), choć wątki tego rodzaju obecne są zarówno na jej początku (zawsze samodzielnie), jak i na końcu (przede wszystkim w układach z wątkami rytmami). Istotne różnice obserwujemy ponadto dla poszczególnych odmian wątków plastycznych. Listwy plastyczne występują na początku, podczas gdy uchwyty i guzki najczęściej pojawiają się w środku sekwencji. Inną istotną cechą, syntetyzującą obserwacje makromorfologiczne i zdobnicze stwierdzamy wśród wymienionych na wstępie analizy w miarę „stałych” form ceramicznych, których zdobnictwo zmienia się według zasad zreferowanych powyżej.

Opierając się na opisanych trendach proponujemy wyróżnienie w materiałach ze Śmiardowa sześciu jednostek (grup-faz) stylistycznych (każda ujęta w prostokątną ramkę w tabeli 2).

W dalszej kolejności należy postawić pytanie o możliwą do przyjęcia interpretację genezyjno-kulturową cmentarzyska w kontekście tak zrekonstruowanej sekwencji stylistycznej. Kluczową rolę odgrywa tu zagadnienie genezy cmentarzyska w Śmiardowie, a ściślej pochodzenie najstarszych reprezentowanych na nim materiałów. Odpowiada im prawdopodobnie w znacznej mierze wydzielona przez nas pierwsza grupa zespołów - określona mianem grupy-fazy I. Pokrywa się ona tylko częściowo z fazą I wg K. Schafera (1987, s. 125). Grupę tę tworzą przede wszystkim naczynia w formie kubków, waz, garnków i amfor dwuuchych; rzadziej występują pucharki. Kubki i amfory, jak również podobne do smiardowskich odmiany waz, garnków i pucharów, występują w początkach epoki brązu na bardzo szerokich obszarach - od Półwyspu Bałkańskiego po Europę Środkową - i stanowią jeden z wyznaczników „środkowoeuropejskiej cywilizacji wczesnobrązowej” (J. Machnik 1987, s. 154). Nic więc dziwnego, że zbliżone formalnie naczynia K. Schafer mógł znajdować w inwentarzach kultury mierzanowickiej. Jednak bliższe przyjrzenie się formom kubków i amfor ze Śmiardowa skłania nas do wniosku, iż naczynia te najściślej analogie posiadają w najwcześniejszych fazach kultury unietyckiej w południowo-wschodnich Niemczech (Saksonia, Łużyce). Zamieszczone poniżej zestawienie (ryc. 2) prezentuje wybór form ceramicznych ukazujących rzeczony zbieżności stylistyczne.

Poza tym zestawieniem chcielibyśmy wskazać na inne jeszcze przesłanki, które skłaniają nas do stwierdzenia o powiązaniach najstarszej fazy cmentarzyska w Śmiardowie z kulturą wczesnounietycką. Pierwsza z nich wiąże się z odkryciem w grobach nr 43 i 44 kubków i pucharów zdobionych listwami plastycznymi. Tego typu zdobienia spotyka się często w kulturze wczesnounietyckiej na terenie Niemiec (G. Billig 1977, s. 33 ryc. 12:4; G. Bode 1987, s. 183 ryc. 3 d,e; D.W. Müller 1980, s. 151 ryc. 22:2; I. Pleinerova, 1967, s. 11) i rzadziej w Czechach (V. Moucha 1963, s. 25 ryc. 9:15). Tam też są one datowane na I fazę wg V. Mouchy. Kubki z terenu Niemiec w większości odpowiadają fazie Ib i I. Pleinerovej. Z kolei garnki i pucharki z uchwytyami są również formą spotykaną już od początku kultury unietyckiej (V. Moucha 1963, s. 17 ryc. 4:9) i podobnie często występują w jej ugrupowaniach z terenu Niemiec (G. Billig 1958, s. 18 ryc. 4:2; 1977, s. 33 ryc. 12:7; M. Kwapiński 1985, tabl. 1:1-3; G. Bode 1987, s. 185 ryc. 3). Natomiast swoich analogii w kulturze unietyckiej nie posiadają duże naczynia (garnki i tzw. amfory bezuche) znalezione w grobach nr 24 i 38 (oraz 50?). Przypominają one jednak formy znane z późnej fazy środkowoniemieckiej kultury grobów jednostkowych (H. Behrens 1969, s. 74 ryc. 1b,e,h).

Ostatnim, lecz - być może - najistotniejszym zagadnieniem, które chcielibyśmy poruszyć w tym miejscu, jest problem pochodzenia specyficznych konstrukcji grobowych odkrytych w Śmiardowie i Skrzatuszu. W literaturze polskiej powszechnie przyjęto za F. Holterem określenie występującego na tych cmentarzyskach typu grobów jako „wanienkowatego”. Formę tę uznano za typową dla południowo-wschodniej części Pomorza Zachodniego (K. Siuchniński 1972, s. 152). Dzięki dokładnemu opisowi konstrukcji grobów z obu nekropoli dokonanej przez K. Schafera (1987, s. 115-120) wiemy, że groby otoczone były murem z niewielkich kamieni i pokryte drewnianymi żerdziami, które podtrzymywały strop kamienny. Po zbutwieniu drewna kamienie stropu wypełniły komorę grobową. Identyczny sposób budowy grobów znany jest z obszaru dorzecza środkowej Laby w kulturze unietyckiej (U. Fischer 1956, s. 172-173). Określony on jest w literaturze niemieckiej mianem „der Mauergrab”. Mimo, że K. Schafer

używa tego terminu nad wyraz często, nigdzie nie wspomina o związkach „der Mauergrab” z kulturą unietycką. Tymczasem analogiczny rodzaj grobów znany jest także poza niemiecką prowincją wzmiankowanej kultury archeologicznej. Wprawdzie rzadziej, ale spotyka się tego rodzaju konstrukcje na terenach Czech (J. Rataj 1954, s. 154-158; I. Hnizdova 1955, s. 294-308), głównie w ich części północno-zachodniej. W literaturze niemieckiej typ „der Mauergrab” datowany jest zasadniczo na młodszy odcinek rozwoju kultury unietyckiej (V. Fischer 1956, s. 172-174; H.E. Mander 1953, s. 214-215), choć wyniki najnowszych badań otwierają możliwość poszerzenia ram jego występowania o starsze fazy rozwoju tej kultury (G. Bode 1987, s. 181, 183). Natomiast na terenie północno-zachodnich Czech występuje on już od najstarszego tam okresu rozwoju kultury unietyckiej (I. Pleinerova 1967, s. 21), przy czym — co należy *podkreślić w tym miejscu* — ten właśnie region Czech jest obszarem, gdzie we wczesnym okresie kultury unietyckiej stosunkowo najwcześniej występowały kamienne konstrukcje grobowe (V. Matoušek 1982, s. 37).

W sumie sądzimy, że zdecydowanie przeważająca część cech wczesnej fazy cmentarzyska w Śmiardowie wskazuje na jego powiązania z kulturą unietycką z terenu Niemiec i północno-zachodnich Czech (rejon Litomierzyc i Loun - I. Pleinerova 1967, s. 5-7). Do obszaru tego, obok charakterystycznych form naczyń i konstrukcji grobowych zbliża I grupę-fazę stylistyczną w Śmiardowie również ubóstwo zdobnictwa ceramiki, która to cecha odróżnia natomiast omawiany przez nas teren od wczesnej kultury unietyckiej ze środkowych Czech i Moraw.

Zebrane powyżej cechy posłużyły nam jako przesłanki do wysunięcia hipotezy o migracji niewielkiej demograficznie grupy ludności wczesnej kultury unietyckiej z terenu Niemiec wschodnich lub północno-zachodnich Czech na teren Krajny. Tego typu migracja była prawdopodobnie częścią szerszych zmian inspirowanych także przez związki z innymi obszarami, a prowadzących do upowszechniania się wzorców „środkoeuropejskiej cywilizacji wczesnobrązowej”, czego efektem są takie jednostki taksonomiczne, jak grupy: Kruszki (A. Koško 1979, s. 144) czy Dobre (J. Machnik 1967; 1977; 1978), stylistyka Pinnow (G. Wetzel 1969, s. 104 ryc. 2), a także częściowo „grupa kubków wkrzańskich” (K. Siuchniński 1963, s. 152) oraz szereg pojedynczych stanowisk z Pomorza Zachodniego, z których większość K. Schafer zalicza do I fazy grupy płońskiej.

W upowszechnianiu wspomnianych wyżej wzorców nie doceniano w dotychczasowych pracach roli centrum kultury unietyckiej z dorzecza środkowej Laby i Soławy. Śmiardowo tymczasem ujawnia je w sposób szczególnie wyrazisty, w odróżnieniu od terenów przy ujściu Odry, Kujaw czy Ziemi Chełmińskiej, gdzie wpływy te napotkały oddziaływania z szeregu innych centrów ówczesnej Europy, co w efekcie przynosiło bardziej niejednorodny, synkretyczny skutek na płaszczyźnie kulturowej.

W drugiej z zaproponowanych przez nas grup materiałów (którą określamy jako grupę-fazę stylistyczną cmentarzyska w Śmiardowie) dominują puchary o łagodnie esowatym profilu (groby nr 9b, 17, 19 i 42), często z pojedynczym uchwytem, wazy, smukłe garnki z czterema uchwytemi (grób nr 17) oraz kubki (grób nr 48) o bardzo charakterystycznym, dwustożkowatym brzuścu (analogia z terenu Niemiec z miejscowości Simselwitz, por. G. Billig 1977, s. 53 ryc. 15:4). Grupa ta odpowiada materiałom określanym w polskiej literaturze jako typowe dla tzw. kultury grobsko-śmiardowskiej (J. Kostrzewski, K. Jażdżewski, W. Chmielewski 1965, s. 127-128). Naszym zdaniem większość naczyń tej grupy najbliższe analogie posiada również w kulturze unietyckiej, zwłaszcza z jej wczesnego etapu rozwoju (por. ryc. 2:A14 i 12). Niemiecki odłam tej kultury wydaje się też być najbliższy stylistycznie omawianej tu fazie (G. Billig 1958; 1977).

Wyróżniona przez nas grupa-fazy II i III mają szereg wspólnych form naczyń, co na płaszczyźnie taksonomicznej stało się podstawą wydzielenia stadium II (tabela 2 groby nr 71, 32, 25, 10 i 30). W kategoriach genetycznych ten stan rzeczy świadczyć mógłby z kolei o ciągłości obserwowanego procesu przemian kulturowych.

Ostatnia grupa materiałów, tj. ewentualna I grupa-faza stylistyczna następcza stosunkowo mało problemów interpretacyjnych. Jej stylistyka nawiązuje ściśle do ceramiki kultury

iwieńskiej z fazy klasycznej (zwłaszcza „śmiardowska” faza IIIa) i później (faza IIIb; por. A. Koško 1979). Materiałom tym towarzyszą również klasycznounietyckie przedmioty brązowe. Pojawienie się stylistyki iwieńskiej tak daleko na zachód nie jest faktem odosobnionym. Oprócz cmentarzysk w Śmiardowie i Skrzatuszu materiały z jej cechami znamy z miejscowości: Tagowo (W. Sarnowska 1969, s. 163), Dołganowo (K. Siuchniński 1969, s. 57), Łupawa (J. Wierzbicki 1988, s. 53n.) i prawdopodobnie Poradz (K. Siuchniński 1969, s. 76-77). Przytoczone obserwacje ujawniają jeden z kierunków szerokiej przestrzennie „aktywizacji” kultury iwieńskiej (w okresie odpowiadającym klasycznej i poklasycznej fazie kultury unietyckiej), obejmującej poza Pomorzem Zachodnim również tereny u ujścia Wisły, jak np. Pruszcz Gdański (M. Gedl, M. Pietrzak 1986), Kończewice (J. Kilian 1955, tabl. XXIX:186-188), Świecie (A. Szymańska 1962). A. Koško zaproponował, by wspomniane wyżej objawy obecności tradycji iwieńskiej interpretować jako efekt procesu „iwienizacji” - jednej z odmian akulturacji wczesnobrązowej (A. Koško 1979, s. 180). Oczywiście nie musi to oznaczać, że w przypadku Śmiardowa zmianie stylistycznej (z unietyckiej na iwieńską) towarzyszyła zmiana ludnościowa. Przez cały okres funkcjonowania cmentarzyska populacja je wykorzystująca zachowała niezmienny obrządek pogrzebowy. Stałość form grobów jest, jak sądzimy, wynikiem trwania tych samych, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, zabiegów rytualnych, mających swoje korzenie w mitologii grupy - a więc w jej tożsamości. Z tej perspektywy kolejne przemiany stylistyk ceramiki mają znaczenie drugorzędne i odzwierciedlają prawdopodobnie zmiany powiązań koniunkturalnych (parahandlowych czy też politycznych).

Poczynione dotąd uwagi jednoznacznie potwierdzają zacytowane na wstępie poglądy o wielkiej wadze poznawczej cmentarzyska w Śmiardowie, choć, naszym zdaniem, dotychczasowe próby wykorzystania tego kapitalnego źródła dla poznania wczesnego okresu epoki brązu na Niżu Polskim nie dotarły do sedna problemu. I my nie rościmy sobie oczywiście zasługi wyjaśnienia fenomenu Śmiardowa. Staraliśmy się jedynie wyznaczyć główne kierunki poszukiwań. Uważamy przy tym, że wydzielenie na podstawie cmentarzyska w Śmiardowie jakichkolwiek taksonomów archeologicznych w randze kultur jest - w świetle całościowej publikacji materiałów oraz powyższych uwag - nieporozumieniem. Mamy tu bowiem do czynienia z efektem procesu przemian dokonujących się na dalekich peryferiach kulturowych ówczesnej Europy Środkowej (jeśli za jedno z jej centrów uznać niemiecko-czeską kulturę unietycka i kujawską kulturę iwieńską). Cmentarzysko w Śmiardowie ujawnia raczej proces zmiany kulturowej w obrębie jednej grupy ludzkiej, przejawiający się w tym, że od pewnego momentu (przełom faz II i III) „unietycka” dotąd wspólnota staje się „iwieńską”. Najbliższym dostępnym w literaturze modelem wyjaśnienia tej sytuacji jest sygnalizowana już tutaj koncepcja akulturacji („iwienizacji”). Nawet ona nie przystaje jednak w pełni do fenomenu Śmiardowa. Iwienizacja wg A. Koško polegałaby mianowicie na akulturacji wspólnot schyłkowoneolitycznych przez ludność iwieńską, tymczasem w przypadku Śmiardowa mamy do czynienia z ewidentnie wczesnobrązową wspólnotą o cechach (wczesno)unietyckich. Wyjaśnienia wymaga także geneza innych cech obserwowanych na cmentarzysku w Śmiardowie: jego wielkość, stałość rytuału, miejsca zaistnienia. Tego ostatniego nie da się wyjaśnić prostym „położeniem na szlaku” łączącym np. środkowe Niemcy i Kujawy. Musiało to być raczej bardzo szczególne „położenie”. Problem ten, jak przypuszczamy, szeroko wykraczający poza interpretację typu archeologicznego, winien stać się przedmiotem dalszych badań.

* * *

Początkowo nasze uwagi zamierzaliśmy opatrzyć podtytułem: wyważanie otwartych drzwi. W czasie ich spisywania nasz zamiar uległ jednak zmianie. Lektura książki „Die Schmirtenauer Kultur”, obok szeregu krytycznych uwag z nią związanych, zaowocowała bowiem pogłębieniem naszej refleksji nad stanem badań przełomu epok neolitu i brązu w północno-zachodniej Polsce. Uświadomiliśmy sobie, że - poza Kujawami i Ziemią Chełmińską, gdzie realizowane są planowe i wieloletnie programy badań przełomu rzeczonych epok - stan badań zatrzymał się

praktycznie na okresie międzywojennym, nie licząc kilkunastu, przypadkowych najczęściej odkryć. Taki zasób źródeł o bardziej archiwalnej niż merytorycznej wartości ograniczał możliwości interpretacyjne każdego, kto próbował zająć się omawianą tu problematyką. Nic więc dziwnego, iż powojenną twórczość dotyczącą tej części Polski można porównać do bardziej lub mniej inteligentnego układania tych samych klocków w coraz to nowe konfiguracje. K. Schafer zaproponował tylko jeszcze jedną wersję, o której nasze zdanie wyraziliśmy w niniejszej polemice. Uświadomiliśmy sobie także - paradoksalnie dzięki K. Schaferowi - że „z tych klocków nie da się już nic ułożyć”, a jedynym sensownym wyjściem jest szeroko zakrojony program działań terenowych. Dobrym przykładem jest tutaj Ziemia Chełmińska, której obraz dzięki takiemu programowi zmienił się w ostatnich latach radykalnie. Dlatego też zdecydowaliśmy się na zmianę podtytułu i nadanie mu formy pytania skierowanego do wszystkich zajmujących się problematyką przełomu epok neolitu i brązu na ziemiach polskich.

Czy wyważone przez K. Schafer a drzwi rzeczywiście były otwarte?

Literatura

Bartkowski T.

1970 *Wielkopolska i Środkowe Nadodrze*, Warszawa.

Behrens H.

1969 *Die Einzelgrabkultur im nördlichen Mitteldeutschland und in der Altmark*, [w:] *Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen*, Berlin, s. 71-100.

Behrens H., Schroter E.

1981 *Eine frühbronzezeitliche Grabergruppe von Quenstedt, Kreis Hettstedt*, [w:] *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, 1.1, s. 169-183.

Billig G.

1958 *Die Aunjetitzer Kultur in Sachsen. Katalog*, „Veröffentlichungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Dresden”, t. 7.

1977 *Die Gefäßreichen Gräber der Aunjetitzer Kultur in Sachsen*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t. 22, s. 25-77.

Bode G.

1987 *Die frühbronzezeitliche Besiedlung des oberen Holtmetals im Kreis Wernigerode*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 32, z. 4, s. 180-187.

Fischer V.

1956 *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet*, „Vorgeschichtliche Forschungen”, z. 15.

Gedl M.

1990 [rec.] Klaus Schäfer, *Die Schmirtenauer Kultur - Zur Ordnung der frühen Bronzezeit im Netze-Warthe-Raum*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, s. 365-369.

Gedl M., Pietrzak M.

1986 *Bronze I-II (Mont.) dans la Pologne du Nord*, „Inventaria Archaeologica Polone”, fasa LV, PL 338-349.

Hnizdova J.

1955 *tjnetické sídlíste a pohřebiště v Březne u Loun*, „Archeologické rozhledy”, R. VII, z. 3, s. 294-308.

Holter F.

1932 *Das frühbronzezeitliche Graberfeld von Schmirtenau, Kreis Flatow*, „Prahistorische Zeitschrift”, t. 23, s. 331-333.

1972 *Ober eine früheisenzeitliche Nachbestattung in einem „Wannengrab” der frühen Bronzezeit in der ehemaligen Grenzmark Posen-Westpreussen*, [w:] *Bonner Hefte zur Vorgeschichte*, Nr 3, s. 75-82.

- Kilian L.
1955 *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn.
- Knapowska-Mikołajczykowa A.
1956 *Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 7, s. 31-113.
- Kondracki J.
1976 *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa.
- Kostrzewski J.
1935 *Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu. I. Kultura iwieńska*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. 13, s. 75-92.
- Kostrzewski J., Jażdżewski K., Chmielewski W.
1965 *Pradzieje Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Koško A.
1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań-Inowrocław.
- Kwapiński M.
1985 *Analiza taksonomiczna kultur starszej połowy epoki brązu w dorzeczu środkowej Odry*, Gdańsk.
- Machnik J.
1967 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1977 *Frühbronzezeit Polens*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Praehistoria ziem polskich*, t. 3: Wczesna epoka brązu, A. Gardawski, J. Kowalczyk red. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 9-136.
1987 *Kultury z przełomu neolitu i epoki brązu w strefie karpackiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Mandera H.E.
1953 *Versuch einer Gliederung der Aunjetitzer Kultur in Mitteldeutschland*, „*Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*”, t. 37, s. 177-236.
- Matoušek V.
1982 *Pohřební ritus rane nečtické kultury v Čechach*, [w:] *Praehistorica X, Varia Archaeologica* 3, s. 33-52.
- cha V.
1963 *Die Periodisierung der Uneticer Kultur in Böhmen*, „*Sborník ceskoslovenske společnosti archeologické*”, t. 3, s. 9-60.
- Muller D.W.
1980 *Die ur- und frühgeschichtliche Besiedlung des Gothaer Landes*, „*Alt-Thüringen*”, t. 22, s. 19-180.
- Neumann G.
1929 *Die Entwicklung der Aunjetitzer Keramik in Mitteldeutschland*, „*Prähistorische Zeitschrift*”, t. 20, s. 70-144.
- Pleinerova I.
1967 *Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství*, II, „*Památky archeologické*”, t. 58, s. 1-36.
- Rataj J.
1954 *Konstrukce unetických hrobů v Brodčích nad Jizrou*, „*Archeologické rozhledy*”, R. VII, z. 2, s. 154-158.
- Sangmeister .
1976 *Die „Glockenbecherkultur“ in SW-Deutschland*, [w:] *La civilisation des vases campaniformes, Colloque XXIV, IX Congrès UISPP*, Nice, s. 55-85.
- Sarnowska W.
1969 *Kultura unietycka w Polsce*, I.1, Wrocław-Warszawa-Kraków.

- Schäfer .
 1987 *Die Schmirtenauer Kultur - Zur Ordnung derfrüheren Bronzezeit im Netze-Warthe-Raum*, Bonn.
 1990 *Die Schmirtenauer Kultur - ein Beitrag zur frühen Bronzezeit in Nordwest Polen*, „Archeologia Polski”, t. 35, z. 1, s. 57-86.
- Siuchniński K.
 1963 *Uwagi o stosunkach kulturowych w I-III okresie epoki brązu na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski*, W. Kóćka red., Poznań, s. 147-174.
 1969 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, Cz. I: *Katalog źródeł archeologicznych*, Szczecin.
 1972 *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*. Cz. II: *Opracowanie analityczne*, Szczecin.
- Szymańska A.
 1962 *Nowe stanowiska z I okresu epoki brązu na Pomorzu Gdańskim*, „Roczniki Gdańskie”, t. 21, s. 281-284.
- Voigt T.
 1970 *Der Wahlitzer Raum am Übergang von der Stein - zur Bronzezeit*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 54, s. 137-168.
- Wetzel G.
 1969 *Oderschnurkeramik und Einzelgrabkultur in Branderburg*, [w:] *Die neolithischen Becherkulturen in Gebiet der DDR und ihre europäische Beziehungen*, Berlin, s. 101-113.
- Wierzbicki J.
 1988 *Z badań nad wczesną epoką brązu na Pomorzu Środkowym*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 36, s. 53-58.
 1992 [c.] . Schäfer, *Die Schmirtenauer Kultur*, Bonn 1987, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 37, s. 111-114.
- Wojciechowski W.
 1967 *Zagadnienie fazy starounietyckiej na Dolnym Śląsku*, „Archeologia Polski”, t. 12, z. 1, s. 108-118.

ANDRZEJ Z. BOKINIEC, JANUSZ CZEBRESZUK

ŚMIARDOWO UND SKRZATUSZ NEU ENTDECKT, ODER: WAR DIE EINGERANNTTE TUR OFFEN?

Zusammenfassung

Gegenstand der Polemik ist die Arbeit von . Schafer u.d.T. „Die Schmirtenauer Kultur” (1987), in der fiber sechzig Jahre nach den Ausgrabungen eine Monographie fiber das größte Graberfeld im Polnischen Tiefland aus der frühen Bronzezeit vorgelegt wurde. In der kritischen Analyse des behandelten Buches beschlossen wir, uns auf drei Fragen zu konzentrieren: auf die Analyse des Graberfeldes in Śmiardowo (Schmirtenau), Wojewodschaft Piła, auf die Aussonderung - in Ubereinstimmung mit dem Vorschlag von . Schafer - einer neuen taxonomischen Einheit, der sog. Schmirtenauer Kultur, sowie auf die von dem angeführten Autor vorgeschlagene Konzeption einer kulturell-chronologischen Ordnung der frühen Bronzezeit in Polen (Tab. 1).

Das Ergebnis der kritischen Analyse ist die Vorbringung von drei Hauptvorwürfen gegen die zur Frage stehende Arbeit. Erstens hat sie auf der methodologisch-methodischen Ebene einen auf gesundem Menschenverstand aufgebauten Charakter, d.h. die einzelnen Begriffe und Prozeduren werden ohne Definitionen gebraucht oder verfügen fiber Pseudodefinitionen (wie

die in der Polemik erörterten Bezeichnungen der von K. Schafer angeurten Typen der Keramik). Die obige Einstellung hat überdies das Ausbleiben von Außerungen über die Methode selbst zur Folge, was insgesamt den Eindruck weckt, als wären die dabei benutzten analytischen Begriffe und Prozeduren für alle selbstverständlich, also richtig. Dabei ist dem in der Arbeit von K. Schafer das öftere nicht so. Zweitens, kennzeichnet sich die Arbeit durch einen eigenartigen Anthropogeographismus, der weder auf die Prinzipien der physikalisch-geographischen Regionalisierung (wie beispielsweise die Behandlung des in geographischer Hinsicht so einheitlichen Gebietes der sog. Schmirtenauer Kultur) Rücksicht nimmt, noch auf die Realien der kulturellen Unterschiede (z.B. die Voraussetzung, daß die Erscheinungen vom Typ Grobia und Łęki Małe zwei Phasen der gleichen taxonomischen Einheit darstellen nur nach dem Prinzip, daß sie sich nach der Meinung von K. Schafer in der gleichen, von ihm als Posener bezeichneten Region befinden). Die dritte Eigenschaft haben wir diplomatisch das Desinteressement K. Schafers an den Festlegungen anderer Forscher genannt. Entweder übersieht er sie überhaupt (wie beispielsweise die Schlußfolgerungen von A. Koško und K. Siuchniński, die sich auch mit den Materialien aus Śmiardowo befaßt haben), oder er mißachtet ihre Bedeutung, ohne eine redliche Polemik aufzunehmen (wie im Falle einer Reihe von Festlegungen J. Machniks, die von den Vorschlägen K. Schafers vollkommen divergieren).

Die oben skizzierten kritischen Bemerkungen wurden von uns mit alternativen Vorschlägen versehen, die vor allem mit der chronologischen Analyse des Gräberfeldes in Śmiardowo zusammenhängen sowie mit dem Versuch einer Absteckung des genetisch-kulturellen Randes dieser Nekropole auf dem Hintergrund der kulturellen Erscheinungen aus der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa. Wir haben, in Anlehnung an die Keramik, der Vorschlag einer Serienanordnung der Gräber aus dem Gräberfeld in Śmiardowo erarbeitet (Tab. 2 sowie Abb. 1). Ausgesondert wurden 6 stilistische Gruppen (Ia, Ib, II, II/III, IIIa und IIIb). Die Keramik aus den frühesten Phasen findet die genauesten Analogien unter den Formen der frühen Unetice-Kultur aus Deutschland (Sachsen und Lausitz) oder aus Nordwestböhmen (Abb. 2).

Auf der Suche nach der kulturellen Genese des Gräberfeldes ist auch das Problem der Herkunft der dafür spezifischen Grabkonstruktionen von wesentlicher Bedeutung. In der polnischen Literatur wird nach F. Holter allgemein die Bezeichnung dieses Gräbertyps als „Wannengräber“ angenommen. Eine identische Bauart der Gräber ist aus dem Zuflußgebiet der mittleren Elbe in der Unetice-Kultur bekannt (U. Fischer 1956) und wird dort „Mauergrab“ genannt.

Die oben zusammengestellten Eigenschaften dienen als Voraussetzung zur Erarbeitung der Hypothese über die Migration einer demographisch kleinen Bevölkerungsgruppe der frühen Entwicklungsstapen der Unetice-Kultur aus dem Gebiet Ostdeutschlands oder Nordwestböhmens in das Gebiet der Krajna. Eine derartige Migration bildete wahrscheinlich den Teil eines umfangreicheren Prozesses der Verbreitung von Mustern der „mitteleuropäischen Zivilisation der frühen Bronzezeit“, dessen Ergebnis solche Erscheinungen sind, wie die Gruppe Kruszk (A. Koško 1979), die Gruppe Dobre (J. Machnik 1976), die Stilistik von Pinnow (G. Wetzel 1969) oder teilweise die „Gruppe der Wkra-Becher“ (K. Siuchniński 1963).

Die jüngere Gruppe von Materialien aus dem Gräberfeld in Śmiardowo (II/III, IIIa und IIIb) knüpft strikt an die Keramik der Iwno-Kultur aus der klassischen und späten Phase an (A. Koško 1979). Die Materialien werden überdies von klassischen Bronzegegenständen der Unetice-Kultur begleitet. Das Auftauchen der Iwno-Stilistik so weit westlich ist keine vereinzelte Erscheinung und wird als Ergebnis der territorial breiten (sie umfaßt außer der Krajna auch die Gebiete an der Weichselmündung) Aktivierung der Iwno-Kultur in der Zeit angesehen, die der klassischen und postklassischen Phase der Unetice-Kultur entspricht.

Im großen und ganzen ist jedoch anzuzweifeln, ob die stilistische Änderung (von Unetice - zu Iwno-Merkmalen) in Śmiardowo von einer Bevölkerungsänderung begleitet war. Die ganze Zeit des Funktionierens des Gräberfeldes hindurch behielt die es benutzende Bevölkerung einen unveränderten Begräbnisritus bei. Die Beständigkeit der Gräberform ist nach unserer Meinung das Ergebnis des Bestehens der gleichen, von Generation auf Generation überwiesenen rituellen Maßnahmen, die in der Mythologie der Gruppe, also in ihrer Identität verwurzelt waren.

In dieser Perspektive haben die erfolgenden Wandlungen in der Stilistik der Keramik zweitrangige Bedeutung und widerspiegeln wahrscheinlich konjunkturelle (parahandelsmäßige oder auch politische) Verknüpfungen.

Die Ergebnisse unserer Forschungen bestätigen in vollem Ausmaß die Anschauungen über die große erkenntnistmäßige Bedeutung des Graberfeldes in Śmiardowo, obwohl unseres Erachtens die bisherigen Versuche der Verwertung dieser einmaligen Quelle zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im Polnischen Tiefland den Kern des Problems nicht erreicht haben. Ein Mißverständnis ist beispielsweise die Aussonderung aufgrund des Graberfeldes in Śmiardowo irgendwelcher archaologischen Taxonomie im Rang einer Kultur. Wir haben hier nämlich mit dem Ergebnis eines Prozesses von Wandlungen zu tun, der sich auf den ferner kulturellen Peripherien des damaligen Mitteleuropas vollzieht. Das Graberfeld in Śmiardowo offenbart eher einen Prozeß der kulturellen Wandlungen innerhalb der gleichen Menschengruppe, der daraufberuht, daß von einem Zeitpunkt an (Übergang von der Phase II zu III) die „Unětice“-Gemeinschaft zu einer „Iwno“-Gemeinschaft wird. Wie sich der Mechanismus dieser kulturellen Wandlung, wie auch die Genese anderer Merkmale des Graberfeldes in Śmiardowo gestaltete, wie etwa dessen Größe, Beständigkeit des Rituals oder die geographische Lage - all das sind Probleme, die in der nächsten Zukunft aufzugreifen waren.

Übersetzt von Tadeusz Kachlak

Adres Autorów:

Mgr Andrzej Z. Bokiniec

Instytut Archeologii i Etnografii UMK

ul. Podmurna 9/11

87-100 Toruń

Mgr Janusz Czebreszuk

Instytut Prahistorii UAM

ul. Święty Marcin 78

61-874 Poznań

HENRYK MAMZER

PRZECIWKO DOGMATOWI DETERMINIZMU TECHNOLOGICZNEGO*

1. POLEMIKA JAKO KONFRONTACJA POGLĄDÓW CZY STRATEGIA WALKI

Konfrontacja dwóch dziedzin nauki: z jednej strony nauk technicznych, których teoretyczną bazę stanowi zmatematyzowane przyrodoznawstwo, z drugiej zaś humanistyki z jej szczególnym przypadkiem, jakim jest archeologia, to rzecz niewątpliwie budząca zainteresowanie. Toteż dyskusja nad koncepcją dziejów metalurgii żelaza z metaloznawcą działającym na polu archeologii (doskonale więc zorientowanego w jej problemach badawczych) stanowiła przedmiot moich oczekiwań, tym bardziej, że co najmniej od 1983 r. była ona w mniejszym lub większym stopniu prowokowana artykułami zawierającymi elementy koncepcji alternatywnej wobec programu badawczego Recenzenta (H. Mamzer 1983; 1985a; 1985b; H. Mamzer, M. F. Pazdur 1985). Aczkolwiek przyznać muszę, że w znacznie większym stopniu przedmiotem moich oczekiwań była reakcja J. Piaskowskiego na prace dotyczące problematyki zjawisk rozwojowych metalurgii żelaza u schyłku starożytności na ziemiach Polski, aniżeli na wypo-

* Jerzemu Piaskowskiemu w odpowiedzi na recenzję: *W sprawie uogólnień wyników analiz metaloznawczych (Uwagi nad książką H. Mamzera Studia nad metalurgią żelaza na terenie północno-wschodniej Bułgarii we wczesnym średniowieczu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988)*, „Archeologia Polski” t. 35:1990(1991), s. 346nn.